

РЕГІОНАЛЬНІ ПРОЯВИ АКТИВНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ НА СХОДІ І ЗАХОДІ УКРАЇНИ

I. Zhdanov. Regional manifestation of activities of political consciousness in the eastern and western regions of Ukraine. The mass political consciousness in eastern and western regions of Ukrainian regions is compared. The article reveals it's identity for both regions and inessentiality of the available differences.

В оцінках громадянського потенціалу масової політичної свідомості українського населення переважає протиставлення його східної і західної частин за характером соціальних політичних потреб та цінностей, які є вагомими чинниками стимулювання політичної участі громадян. Слід сказати, що за оцінювальними настановами регіональна роздільність спостерігається і на рівні самої масової свідомості: приміром, понад дві третини мешканців Луганська вважають, що саме Донбас мусить бути моделлю для всієї України, а більше половини мешканців Дрогобича — що такою моделлю має бути Галичина, при цьому понад 70% луганчан сприймають Галичину як агресивний регіон, який прагне запровадити свої порядки у всій Україні, і, навпаки, майже три чверті дрогобичан такої ж думки про Донбас. Як наслідок, понад 80% населення Луганська вважають, що вони перебувають у вимушеній обороні, щоб захистити свою ідентичність і право жити власним життям, і такої ж самої думки були про себе понад дві третини мешканців Дрогобича¹. Взаємна настороженість Сходу і Заходу суттєво стимульована «помаранчевим протестом» 2004 р., в якому західні українці взяли найактивнішу участь. Достатньо сказати, що у день його початку участь у ньому, крім 1 млн киян, взяли 100 тис. мешканців Львова, 60 тис. Івано-Франківська, 80 тис. Харкова, 40 тис. Житомира, 30 тис. Тернополя².

За такого взаємсприйняття двох регіонів необхідне порівняння їхніх загальних настанов щодо політичної участі, яке може бути проведене шляхом з'ясування характеру тих складових масової політичної свідомості, якими визначається рівень її активного або пасивного налаштування.

Ступінь загальної соціальної активності суспільства визначається масштабами присутності в ньому груп носіїв свідомості з комплексами, що в соціології мають назву «локуси контролю», які можуть бути або інтернальними, або екстернальними. Інтернальність індивіда полягає у його здатності покладати на себе відповідальність за власну

долю, особисто вирішувати свої соціальні проблеми, пояснювати свій соціальний стан власними професійними, діловими, психологічними якостями. Навпаки, екстернальна особистість шукає пояснень своїх проблем у зовнішніх чинниках — суспільному середовищі (зокрема, у владі), інших людях, випадковостях і т.д. Відповідно, не буде помилкою вважати, що інтернальний тип зазвичай налаштований на більшу соціальну активність, а екстернальний — на патерналістську підтримку з боку держави або інших донорів. Фактор інтернальності/екстернальності може бути застосований і в оцінках політичної свідомості, активність якої залежить від загальної соціальної активності індивіда, оскільки і в соціальній, і в політичній сфері успіх насамперед визначається пасіонарністю індивіда, його наполегливістю, послідовністю дій, цілеспрямованістю, впевненістю у власні сили.

Безумовно, активна політична поведінка є відображенням активної політичної свідомості. Але відсутність у індивіда політичної активності не завжди тотожна відсутності в його свідомості активістського налаштування. Останнє може існувати і латентно, а соціальна інтернальність може бути її стимулятором. Відповідно, пріоритетність у свідомості матеріальних цінностей може бути показником пасивного налаштування щодо політичної участі: адже занурення людини у вирішення матеріальних проблем може стимулювати в неї увагу до політики, але перешкоджати безпосередній участі в ній.

Масовій політичній свідомості українців притаманний пріоритет матеріальних цінностей і потреб, що проявляється як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівні. Показник ціннісної ієрархії дуже важливий тим, що цінності, з одного боку, формуються під впливом суспільно значимих інтересів і потреб, а з другого боку, чинять зворотний тиск на соціальні інтереси і потреби, спонукаючи індивідів до політичної дії і справляючи регулятивний вплив на їхню поведінку.

У цьому відношенні цікаво подивитися на пакет інтересів і потреб мешканців Донецька — центру того регіону, де тривалий час були міцними позиції лівих сил, чиї ідеологічні настанови містили у собі заклики як до зростання рівня матеріального добробуту, так і до збереження комуністичної традиції пріоритету духовного над матеріальним.

Від самого здобуття незалежності масова політична свідомість в Україні відзначалася амбівалентністю, тобто одночасною спрямованістю і в бік демократії та ринку, і в бік державного патерналізму. За критеріями амбівалентної свідомості найбільш виразним її носієм вважається населення донецького регіону, оскільки тут найбільш популярні політичні сили, які застосовують патерналістську риторичку для приваблення голосів виборців і для збереження свого впливу.

За результатами проведеного у 2003 р. місцевого соціологічного опитування, у Донецьку найпоширенішими ціннісними типами були визначені «чисті матеріалісти» (56%), і «змішані матеріалісти» (30%). Тобто, 86% населення міста характеризувалися орієнтацією на матеріалістичні цінності, на умови і можливості елементарного виживання у складних економічних умовах³.

Проведене паралельно з цим вивчення соціального самопочуття мешканців міста показало, що більшість їх базових потреб залишалися незадоволеними. Насамперед це стосувалося державного захисту від зниження рівня життя (87%), економічної безпеки (87%), дотримання прав людини (71%), захисту від злочинності (70%), керівників, здатних правити державою (68%), стабільності у державі та суспільстві (67%), необхідної медичної допомоги (65%), можливості харчуватися відповідно до своїх смаків (60%)⁴.

Насамперед, треба відзначити, що протягом десятиліття (1995–2004 рр.) так званий Інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС) не перевищував позначки 36, що вважається свідченням загалом несприятливого самопочуття людей у суспільстві. Тільки у 2004 р. ІСС вперше досяг позначки у 37,3, і хоча наступного року впав до 36,8, але не нижче «межі загального невдоволення», а у 2006 р. він досяг 39,3, у 2008 р. — 39,6. Причому, поліпшення соціальних настроїв у 2004 р. відзначалося і на Заході, і на Сході. У Львові економічні зміни, що сталися після проголошення незалежності, позитивно і дуже позитивно оцінили 70,7% населення, у Донецьку — 63,6%, хоча політичні зміни так само оцінили, відповідно, 77,3% та 60,2%, причому усі названі показники суттєво перевищували показники 1994 року⁵.

Поліпшення соціального самопочуття засвідчувало певне зростання життєвого рівня і могло вважатися симптомом подолання кризового соціально-економічного становища. Однак у наступні роки соціальне самопочуття погіршилося. Попри більш високий ІССП у 2009 р. результати майже усіх соціологічних опитувань показували, що понад 80% громадян України негативно оцінювали розвиток подій, загальну економічну і політичну ситуацію. За даними опитування Центру соціальних досліджень «Софія», близько 96% респондентів були переконані, що економічна ситуація «швидше погана» і «погана», а понад 66% вважали політичну ситуацію «гострою» і навіть «вибухонебезпечною»⁶. Таким чином, протягом усього періоду незалежності загальний соціальний настрій населення принципово не змінився, на кінець 2000-х років його свідомість залишалася незадоволеною рівнем забезпечення своїх основних інтересів та потреб.

Відображення у масовій свідомості загальної політичної ситуації в країні у доволі критичних оцінках, незадоволеність населення рівнем забезпечення своїх інтересів та потреб супроводжувалося формуванням, хоча й доволі повільним та фрагментарним, настанов на політичну участь. Однак поки що такі настанови не набули належної пріоритетності у масовій політичній свідомості українців.

З одного боку, частка зацікавлених і дуже зацікавлених політикою протягом 1994–2004 рр. зростає як у Львові, так і в Донецьку — від 47,2% до 79,9% у першому випадку і від 39,5% до 70,5% у другому⁷. Але пізніші порівняння самоідентифікаційних характеристик, наприклад, мешканців Донбасу і Галичини, виявляє, що найбільш важливим для них є самоусвідомлення себе не людиною політичною, а членом сім'ї, окремою неповторною особистістю, членом кола друзів, людиною з певною професією та освітою. Найявніші певних політичних переконань для мешканців і Луганська, і Львова, і Стаханова, і сіл Львівщини перебуває приблизно на одному (11–12-му) місці із 18 ознак самоідентифікації. Дещо більшу значимість політичним переконанням надають тільки мешканці Дрогобича і сіл Луганщини⁸.

Кінець 2000-х рр. дає певні дані про ставлення українських громадян до демократії після тривалого і ще незавершеного періоду суспільних перетворень. Демократія в Україні у свідомості її населення відображається і досі доволі критично. Не здобула суцільної підтримки пропорційна виборча система, гостро негативно оцінюються масовою свідомістю антидемократичні тенденції під час формування парламенту. Нинішня задоволеність українців тим, як у країні працює демократія, за шкалою «0 — 10 балів» перебувала у 2007 р. на позначці 3,22 (у 2005 р. — на позначці 4,31). Як і більшість країн колишнього СРСР і соцтабору, задоволеність демократією в Україні менше середнього рівня⁹. У 2004 р. 78,6% львів'ян і 49,7% донецчан вважали, що діяльність уряду скоріше або повністю не відповідає уявленням про те, якою має бути демократія¹⁰.

Негативна оцінка демократії посилює у масовій політичній свідомості схильність до авторитарного стилю правління, готовність піти на зменшення обсягу громадянських прав в обмін на вирішення владою проблем матеріального характеру. У 2004 р. повністю або радше погоджувалися з тим, що Україна більше потребує сильного лідера, ніж демократії, 79,7% мешканців Львова і 79,6% мешканців Донецька¹¹.

Свідченням труднощів, з якими утверджуються в Україні демократичні типи політичної свідомості, є суттєве зростання частки згодних з твердженням, що «кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та політичні дискусії», тобто

з такою політичною моделлю, яка передбачає підданську політичну свідомість. Загалом в Україні частка згодних з цим твердженням протягом 1994–2005 рр. зростає від 40,8% до 59,7%. При цьому у Центрі — від 33,7% до 58%, на Заході — від 39,3% до 60,7%, на Сході — від 46,2% до 63,8%, на Півдні — від 46,2% до 57,6%. Зміни часток незгодних і у всій Україні, і в регіонах не були позначені такими коливаннями¹². Таким чином, зростання авторитарної налаштованості свідомості населення можна пояснити тільки за рахунок тих, хто раніше не міг визначитися з відповіддю.

Зростання авторитарних настроїв можна пояснити, по-перше, тим феноменом масової свідомості, який полягав у тому, що демократія усвідомлювалася як потреба, але її наслідки суттєво розчаровували, а по-друге, втомою населення від невирішеності основних соціальних проблем, яка стимулює надію на швидке задоволення своїх потреб діями більш рішучої влади, що, заодно, дозволить свідомості залишатися у пасивно-демократичному стані.

Домінування серед українців пасивно-демократичного типу політичної культури (відповідно, і політичної свідомості) має не лише соціогрупове, а й просторове розміщення. Притаманні йому залишки екстернальності зазвичай найбільше проявляються у східній частині країни, де розташована основна частина національного промислового потенціалу. Успадкована від радянських часів його технологічна відсталість робить найпотужніші підприємства залежними від державних дотацій або пільг, від загального режиму сприяння з боку держави. Високий рівень урбанізованості регіону спричинив високий рівень безробіття внаслідок зупинки багатьох підприємств. Загальне скорочення кількості діючих підприємств суттєво погіршило соціальне становище в регіоні. Зрозуміло, що за таких умов «бар'єр екстернальності» у психології населення не міг не залишатися доволі високим.

Результатом стало зростання у політичній свідомості потреби у таких суспільно-політичних моделях, де не заперечувалася б індивідуальна ініціативність, але зберігався високий рівень державного патерналізму. Політична свідомість такого типу є меншою мірою інноваційною і більшою — традиціоналістською, з ознаками підданської політичної культури, для якої є характерним у задоволенні своїх потреб орієнтуватися на підтримку ззовні.

Згідно з результатами соціологічних опитувань, три чверті мешканців Донбасу цінують свободу і відчують потребу в ній, але у вигляді особистої незалежності («бути господарем самому собі»). В цьому відношенні вони практично не відрізняються від «середнього українця» з його традиційним пріоритетом «своєї хати». Що ж до свободи

як ліберальної ідеї особистої відповідальності, то у такому розумінні її підтримує лише 18% опитаних донеччан. Однак слід відзначити і те, що у домаганнях забезпечення своїх соціальних потреб через патерналістські механізми управління донбасівці виявляють значно більшу активність, ніж населення інших регіонів країни¹³. Однак і населення Галичини демонструвало в деякі моменти навіть трохи більшу потребу у патерналізмі. У 2004 р. 84,5% мешканців Львова повністю або радше погоджувалися, що уряд повинен гарантувати людям соціальні гарантії, навіть якщо це призведе до підвищення податків, а серед мешканців Донецька таких було 81,1%¹⁴.

Разом з тим, виявлено й ознаки тенденції до подолання на Сході України патерналістської політичної свідомості. За соціологічними даними останніх років понад дві третини населення України вважають, що держава має турбуватися про своїх громадян, про забезпечення їм гідного рівня життя. Причому у Східних регіонах, особливо у Донбасі, населення віддає перевагу дирижистським методам втручання в економіку з боку держави. Разом з тим, орієнтованість населення регіону на розвиток приватного підприємництва хоча і поступається Західній Україні (55,7%), але все ж таки доволі значна (40,6%). Аналогічний показник і для Півдня України, де політична свідомість населення близька населенню Сходу — 44,3%. За ступенем підтримки приватної власності на великі підприємства населення Сходу майже не відрізняється від населення Заходу — відповідно, 34,2% і 37,5%¹⁵. Цікаво, що серед донеччан більше, ніж серед львів'ян, людей, які повністю або радше погоджуються, що хороша та робота, яка приносить достатній заробіток, навіть якщо при цьому є загроза безробіття інших (відповідно 41,2% і 32,1%)¹⁶. Тобто, можна говорити, що тенденція до утвердження у масовій свідомості оцінки приватного підприємництва як атрибута демократії та умови її збереження стає загальноукраїнською.

Про тенденцію до зменшення бар'єра екстернальності на Сході України свідчила і ситуація з «м'ясною кризою» (різким стрибком цін на м'ясо) у 2005 р. Дискусія у регіональних ЗМІ з питання пошуку шляхів виправлення становища, яка певною мірою відображала зміст політичної свідомості населення та місцевих еліт, виявила доволі несподівану картину. Приміром, у Харкові для стримування цін на м'ясо пропонувалося дозувати його імпорт, аби заохочувати національного виробника, тобто йшлося про використання методів державного дирижизму для посилення ринкових стимуляторів. У кримській пресі було піддано сумніву ефективність адміністративного контролю над цінами. Натомість у Херсонській області висловлювалися пропозиції

посилити адміністративний контроль над цінами, унеможливити їх безпідставне підвищення. Про необхідність адміністративного цінового обмеження говорилося і в тернопільській пресі. Між тим, ще за півроку до кризи керівництвом Луганської області наголошувалося, що головний важіль утримання цін — активне наповнення ринку якісною продукцією¹⁷. Такого роду позиція розбігається із усталеним стереотипом Східної України як регіону з прорадянською ментальністю.

Доволі ілюстративними для характеристики масової політичної свідомості в Україні є дані про регіональну динаміку прихильності до трьох політичних течій — лівої, правої і центристської. Для розуміння активізму масової політичної свідомості це питання важливе тим, що з тією або іншою політичною течією зазвичай асоціюється та модель, яка вважається найкращою за патерналістським критерієм: традиційно найбільші соціальні гарантії обіцяють представники лівої течії і меншою мірою — представники правої течії.

Насамперед, треба відзначити зростання рівня компетентності політичної свідомості українців. Не спроможними визначитися у цьому питанні у 1994 р. виявилися 58,3%, а в 2005 р. — 44,8%. Причому зменшення цієї частки відбувалося у всіх регіонах — в Центрі на 12%, на Заході — на 18,9%, на Сході — на 10,7%, на Півдні — на 13,6%. Серед тих, хто визначився, частка прихильників лівої течії протягом 1994–2005 рр. майже не змінилася — від 21,2% до 20,4%. Але впадає в око, що вона помітно зросла на Заході, де традиційно симпатизують приватновласницькій економіці — від 6,6% до 10,1%, і так само помітно впала на Сході, де популярні ідеї державного втручання в економіку, — від 34,6% до 26,1%. Зазначений період був тріумфом центристської течії, яка у більшості людей асоціюється із поєднанням приватновласницької ринкової економіки з її державним регулюванням, тобто найбільше відповідає амбівалентності масової політичної свідомості. У Центрі частка прихильників цієї течії зростає від 14,5% до 26,1%, на Заході — від 29,1% до 34,7%, на Сході — від 11,6% до 29,1%, на Півдні — від 14,1% до 30,1%. Навпаки, права течія втратила своїх прихильників не тільки по всій Україні загалом (від 3,9% до 3,2%), а й майже в кожному з регіонів — у Центрі від 3,4% до 1,7%, на Сході — від 3,5% до 2,0% і тільки на Заході збільшила частку своїх прихильників від 6,6% до 8,9%¹⁸.

Накладання успадкованої територіальної фрагментованості України на культурний плюралізм мало наслідком збереження відмінностей між регіонами за деякими ціннісними установками. Однак у найголовніших ціннісних питаннях між регіонами немає принципових відмінностей. Приміром, у населення Донецької області і самого

міста Донецька, яке вважається носієм радянських традицій, найбільш поважними святами є, як і в інших регіонах, релігійні і загальнонародні: Новий рік є найповажнішим святом, відповідно, для 95% і 97% населення області та міста, Великдень — для 70% і 82%, Різдво — для 55% і 75%, професійне свято (у населення області — День шахтаря) — для 45% і 22%, Міжнародний жіночий день — для 48% і 60%. Серед свят, що дісталися від радянських часів, єдиним найшановнішим залишається День Перемоги — відповідно, 50% і 57%. Для порівняння, Жовтневі свята є шановними тільки для 6% мешканців Донецька (дані по області відсутні)¹⁹.

В українській політичній думці наголос робиться на подолання кризи політичної свідомості механізмами відродження тих суспільних цінностей, які мають етнонаціональну основу. Роздуми на цю тему зводяться переважно до того, що проблема громадянської ідентифікації, перед якою опинилися українці після розпаду СРСР, полягала у визначенні своєї громадянської спрямованості і формуванні політичних настановлень, у т.ч. у моральній кризі. Суть цієї проблеми розуміється як криза національної ідентичності: більш швидке відновлення громадянської ідентичності на Сході країни і уповільнене (внаслідок російського впливу) на Заході¹⁹.

Серед негативних наслідків російського впливу найчастіше вказують на традицію антизахідного налаштування, яке гальмує утвердження громадянської політичної культури. Про наявність такої кореляції свідчать, зокрема, результати вивчення соціально-політичних настанов студентів, зокрема Луцька і Луганська. Так, серед студентів Луганська східна політична орієнтація супроводжується уподобаннями не тільки до зовнішніх контактів з Росією, й до таких політичних норм, які суперечать демократії і заперечують масову політичну активність²¹.

Навіть якщо східний вектор зумовлений тільки історичною традицією і мовно-культурним сентиментом, а не симпатіями до авторитарності, однаково його переважання у суспільній свідомості значної частини населення України є свідченням певної байдужості до громадянських норм і цінностей, які неминуче мають бути принесені у жертву євразійській інтеграції. Орієнтація на східний вектор може вважатися симптомом нерозвиненості активістського компоненту політичної свідомості людей, оскільки авторитаризм, до якого веде східна орієнтація, передбачає політичну пасивність населення, його підданську політичну культуру.

За роки незалежності відбулося зближення політичної свідомості населення Сходу та Заходу України у визначенні своїх базових інтере-

сів і потреб, прагнення яких стимулює політичну активність. Гальмуючим чинником активізації масової політичної свідомості залишається її амбівалентність, у якій переважає екстернальний компонент і яка на Сході, крім того, посилюється традиційною орієнтацією на євразійський простір, де зараз авторитарні цінності повертають своє домінування над громадянськими.

¹ Бортников В. «Розмежування» в Україні в контексті ціннісної ідентифікації населення // Політичний менеджмент. — 2007. — № 1. — С. 42–43.

² Бортников В. І. Політична участь і демократія: українські реалії: Монографія. — Луцьк, 2007. — С. 478.

³ Володин Г.А. Ценностные ориентации жителей Донецка // <http://www.diac.dn.ua/analytics/paper1808.html>/ Останнє відвідування сайту 15 вересня 2009 року.

⁴ Володин Г.А. Социальное самочувствие жителей Донецка // <http://www.diac.dn.ua/analytics/paper1806.html>/ Останнє відвідування сайту 15 вересня 2009 року.

⁵ Львів — Донецьк: Соціальні ідентичності в сучасній Україні / Спеціальний випуск часопису «Україна модерна». — Київ — Львів, 2007. — С. 302, 305.

⁶ Див. у: Жданов І. «Голодні» бунти в Україні: чи стануть вони реальністю? // Дзеркало тижня. — 2009. — № 7 (28 лютого-6 березня).

⁷ Львів — Донецьк: Соціальні ідентичності в сучасній Україні. — С. 300.

⁸ Кононов І., Хобта С., Щудло С. Донбас і Галичина в регіональній системі України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2008. — №3. — С. 95.

⁹ Головаха Є., Горбачик А. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007 роки. — К., 2008. — С. 44.

¹⁰ Львів — Донецьк: Соціальні ідентичності в сучасній Україні. — С. 326.

¹¹ Там само. — С. 319.

¹² Стегній О. Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. — № 3. — С. 115.

¹³ Проскуріна О. Політико-культурний вимір Донбаського регіону // Політичний менеджмент. — 2007. — №1. — С. 133–134.

¹⁴ Львів–Донецьк: Соціальні ідентичності в сучасній Україні. — С. 313.

¹⁵ Бортников В. «Розмежування» в Україні в контексті ціннісної ідентифікації населення. — С. 41.

¹⁶ Львів–Донецьк: Соціальні ідентичності в сучасній Україні. — С. 313–314.

¹⁷ Майборода О. Загальнонаціональні і регіональні інтереси в сучасній Україні // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів. — К., 2006. — С. 135–136.

¹⁸ Стегній О. Вказ. праця. — С.109.

¹⁹ Наиболее почитаемые общенациональные праздники у жителей Донецкой области // Донецький інформаційно-аналітичний центр — <http://www.diac.dn.ua/diagrams/2006/chart990.html/> Останнє відвідування сайту 16 вересня 2009 року; Какие общенациональные праздники почитаются в семьях горожан // Донецький інформаційно-аналітичний центр — <http://www.diac.dn.ua/diagrams/2007/chart1902.html/> Останнє відвідування сайту 16 вересня 2009 року.

²⁰ Білокін І. Моральна складова громадянської спрямованості // Соціальна психологія. — 2007. — № 6. — С. 46, 47.

²¹ Там само. — С. 41, 42, 43, 45.